

РОЗВИТОК ЗМІСТУ ОСВІТИ НА БУКОВИНІ У КОНТЕКСТІ ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

DEVELOPMENT OF THE CONTENT OF EDUCATION IN BUKOVINA IN THE CONTEXT OF HISTORICAL AND PEDAGOGICAL RESEARCH SECOND HALF OF THE XX – BEGINNING OF THE XXI CENTURY

У статті здійснюється спроба узагальнення проблем розвитку змісту освіти на Буковині у дослідженнях науковців кінця ХХ – початку ХХІ століття. Аналіз досліджень показав, що вони доволі схожі у структурно-змістовому відношенні, відтак найбільш прийнятливий для аналізу регіональних систем освіти. Виявлено прогалину у вивченні розвитку змісту освіти на Буковині за міжвоєнного періоду, коли в країні знищили українське шкільництво й усі освітні заклади функціонували на основі державних навчальних планів. Матеріали проведеного історіографічного дослідження дають системне уявлення про рівень знань з історії розвитку освіти, теорії та практики навчання на Буковині. Це уможливило визначення тенденцій розвитку педагогічної науки.

Адже системний ретроспективний погляд необхідний для з'ясування досягнень минулого, збереження й примноження напрацювань, попередження помилок і визначення перспектив поступу. За таких умов зростають інтерес і потреба систематизації та конструктивно-критичного переосмислення нагромаджених педагогічною наукою знань з розвитку освіти, шкільництва, теорії та практики навчання.

Нами розкрито наукову інтерпретацію еволюції теоретичних основ змісту освіти, операційно-діяльнісного компоненту (у вивченні якого значний поступ науковців припадає на другу половину ХІХ – 30-х рр. ХХ ст.) та науково-методичного забезпечення процесу навчання на Буковині у дослідженнях означеного періоду. У такому контексті відбувається перехід від фрагментарного до системного вивчення педагогічної та професійної освіти на Буковині. В історіографічному контексті розкриваються особливості організації навчально-пізнавальної діяльності учнів різних типів освітніх закладів, дидактико-методичні аспекти підвищення кваліфікації вчителів тощо, про що свідчить аналіз принципів, методів, форм, прийомів організації освітнього процесу та методики викладання основних дисциплін у загальноосвітніх і професійно-педагогічних закладах Буковини переважно ХІХ – першої половини ХХ ст.

Ключові слова: Буковина, зміст освіти, дослідження, шкільництво, еволюція, принципи, методи, форми і засоби навчання.

The article attempts to generalize the problems of the development of the content of education in Bukovina in the researches of scientists of the late XX – early XXI centuries. The analysis of the studies showed that they are quite similar in terms of structure and content, so they are most suitable for the analysis of regional education systems. A gap has been identified in the study of the development of the content of education in Bukovina during the interwar period, when Ukrainian schooling was destroyed in the region and all educational institutions functioned on the basis of state curricula. The materials of the conducted historiographic research provide a systematic idea of the level of knowledge on the history of education development, theory and practice of education in Bukovina. This makes it possible to determine the trends in the development of pedagogical science.

After all, a systematic retrospective view is necessary for clarifying the achievements of the past, preserving and multiplying achievements, preventing mistakes and determining prospects for progress. Under such conditions, the interest and need for systematization and constructive-critical rethinking of the knowledge accumulated by pedagogical science on the development of education, schooling, theory and practice of education are growing.

We have revealed scientific interpretations of the evolution of the theoretical foundations of the content of education, the operational and activity component (in the study of which a significant progress of scientists falls on the second half of the XIX – 30s of the XXth century) and the scientific and methodological support of the education process in Bukovina in the studies of the specified period. In this context, there is a transition from a fragmentary to a systematic study of pedagogical and professional education in Bukovina. In the historiographical context, the peculiarities of the organization of educational and cognitive activities of students of various types of educational institutions, didactic and methodological aspects of teacher training, etc., are revealed, as evidenced by the analysis of principles, methods, forms, methods of organizing the educational process and teaching methods of the main disciplines in general education and professional-pedagogical institutions of Bukovina mainly in the XIX and first half of the XX century.

Key words: Bukovyna, the content of education, research, school education, evolution, principles, methods, forms and means of education.

УДК 37.011.33

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2022/53.1.3>

Стражнікова І.В.,

докт. пед. наук,
професор кафедри педагогіки
та освітнього менеджменту імені
Богдана Ступарика
Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Один із шляхів відродження системи освіти в Україні, важливе підґрунтя забезпечення соціальної рівноваги в нашій країні та демонстрації позиції України у світовому конгломераті як незалежної держави є національна спрямованість освіти в Україні, суть якої - в органічному поєднанні

з національною історією, народними традиціями, у збереженні та збагаченні української культури, визнанні освіти важливим інструментом розвитку і гармонізації суспільних відносин, актуалізації питання історії світового українства.

Зазначене спонукає до поглибленого вивчення й осмислення здобутків у педагогічній теорії та

практиці різних регіонах сучасної України і в різні історичні періоди. Тому для більш достовірного і повною прочитання історії вітчизняної педагогіки, врахування особливостей її розвитку актуальними є такі історико-педагогічні дослідження, які присвячені вивченню розвитку регіональних проблем освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Так, розвитку шкільництва на Півдні України, в Криму присвячені дослідження А. Аблятипова, В. Боброва, в Північно-Східній Україні – В. Бугрія, в Центральній і Східній Україні (І. Важинський, В. Ворожби), на Київщині (Л. Березівська), в Лівобережній Україні (С. Дмитренко) тощо. Предметом дослідження значної частини робіт історико-педагогічного спрямування було шкільництво західноукраїнських земель, зокрема на Буковині (Л. Кобилянська, В. Мужичок, Д. Пенішкевич та ін.), Закарпатті (М. Баяновська, О. Бенза, Л. Маляр, І. Небесник, М. Петрус, В. Росул, О. Фізеші, О. Яцина) тощо. Однак найбільш повно представлені в історико-педагогічних дослідженнях різні аспекти розвитку теорії і практики навчання у шкільництві Галичини (І. Андрухів, М. Барна, Г. Білавич, С. Вдович, О. Велемець, Р. Волянчук, Л. Геник, Д. Герцюк, Л. Дерев'яна, Т. Завгородня, Р. Зозуляк, Ю. Поточний (Польща), Н. Сабат, М. Чепіль, О. Штурмак та ін.).

Мета статті. Історіографічний аналіз досліджень з розвитку змісту освіти на Буковині другої половини ХХ – початку ХХІ ст. задля виявлення здобутків/прогалин та врахування їх в реформуванні сучасної системи освіти, вдосконаленні регіональних історико-педагогічних студій.

Виклад основного матеріалу. Поняття «зміст освіти» є предметом тривалого наукового дискурсу, що відповідним чином вплинуло на характер історико-педагогічних досліджень. Освітня система і освітня політика - це складні, багатовимірні феномени, що утруднює їх безпосереднє вивчення та особливо аналіз наукового доробку про них.

Для розв'язання цих завдань нами використовувався розроблений В. Курилом [5] критеріально-комплексний підхід до аналізу розвитку систем освіти регіону. Він передбачає врахування таких ознак і властивостей: а) доступність освіти; б) демократичність системи освіти (вплив громадськості на її розвиток); в) особливості цілей закладів освіти регіону та зміст їх навчально-виховного процесу; г) науковість освіти та її зв'язок з національною культурою; ґ) рівень і характер ідеологічної спрямованості освіти; д) пануючі засоби педагогічної комунікації; е) характер функцій педагога і учня в системі освіти; є) кадрове і матеріальне забезпечення освіти та управління нею тощо. При цьому, зауважимо, що, такі критерії, по-перше, найбільш прийнятливі для аналізу регіональних систем освіти у ХХ-ХХІ ст., стосовно ХІХ ст. вони

доволі відносні, а щодо більш ранніх періодів майже втрачають сенс. По-друге, використовуємо їх не для безпосереднього аналізу, а з огляду на те, як ті чи інші ознаки й характеристики представлені у літературі при висвітленні розвитку освітніх систем.

Проблеми розвитку змісту освіти на Буковині знайшли висвітлення у доробку - О. Пенішкевич, Л. Кобилянської і І. Петрюк. Ці дослідження доволі схожі у структурно-змістовому відношенні. Так, кандидатські роботи Л. Кобилянської й І. Петрюк, присвячені розвитку, відповідно, українських народних шкіл [4] та загальної середньої освіти [11] на Буковині наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст., а ґрунтовні монографічні роботи О. Пенішкевич [8; 10] - становищу українського шкільництва в краї у зазначений період. Динаміку змін у змісті освіти, характері навчальних планів, кількості предметів і годин, що відводилися на їхнє вивчення дослідниці розкривають у розрізі функціонування одно-, дво-, чотири-п'яти та шести-класних шкіл. Їх аналіз показав, що зміст початкової освіти в краї еволюціонував у напрямках фундаменталізації, гуманітаризації й секуляризації. Були визначені притаманні цьому процесу риси: спрямованість навчальних планів на засвоєння дітьми елементарного письма, читання, рахунку; тенденції щодо розширення загальної культури й освіченості особистості засобами шкільної науки, прищеплення їй необхідних для життя практичних навичок.

У розрізі розробленої періодизації процесу створення й удосконалення навчальних планів для середньої школи Буковини (періоди: релігійно-латинський – ХVІІІ ст.; гуманістично-релігійний - перша половина ХІХ ст.; багатопрофільний - друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) О. Пенішкевич та І. Петрюк показали особливості його реалізації у різних типах освітніх закладів – класичних і реальних гімназіях, жіночих ліцеях, школах тощо. На цій основі були визначені характерні риси еволюції структури навчальних планів (посилення крайового і шкільного компонентів); особливі й загальні тенденції, зокрема щодо всебічної освіти молоді, підвищення уваги до предметів, які сприяли фізичному й естетичному вихованню. Цікавим і новаторським видається порівняння динаміки становлення навчальних планів закладів середньої освіти та початкових шкіл, позаяк еволюція останніх не мала чітко визначених періодів, тож вона відбувалася поступово через внутрішню структуризацію у напрямі збільшення кількості й ускладнення навчальних предметів. При визначенні концепції розробки навчальних планів показано, що вони формувалися під впливом соціокультурних потреб, наукових і психолого-педагогічних теорій, що зумовлювало зміни у поділі годин на гуманітарний, природничо-математичний і прикладний цикли.

Доробок вчених Буковини вигідно вирізняє полікультурний підхід до проблеми, який не обмежується аналізом змісту освітнього процесу в українських закладах, а охоплює весь різнонаціональний освітній простір. При цьому залишається прогалина у вивченні розвитку змісту освіти на Буковині за міжвоєнного періоду, коли в краї знищили українське шкільництво й усі освітні заклади функціонували на основі державних навчальних планів.

Складну трансформацію історичної освіти за доби державної незалежності через призму її розвитку у Чернівецькій області показав М. Бауер. Розкриваючи досягнення у викладанні історії, пов'язані з переходом від формаційного до цивілізаційного принципів викладу матеріалу, створенням нових навчальних програм для школи, виданням нових підручників, формуванням навчальних комплексів, зміною у кількості годин на викладання історії, автор порівнює ці аспекти з радянським періодом. Відтак показує як ці зміни позначилися на стані викладання історії в школах області, розкриває досвід роботи викладачів Чернівецького університету з надання вчителям організаційно-методичної допомоги [1].

Означені характеристики стосуються і регіональних студій про розвиток математичної освіти. Показовою у цьому відношенні є докторська дисертація І. Житарюка про її становлення у XIX-XXI ст. на Буковині і Північній Бесарабії [2]. Проте цікавий задум відстежити поступ математичної освіти за австрійського, румунського, радянського, сучасного українського державно-політичних режимів не відзначається послідовністю реалізації. Автор доволі фрагментарно, поверхово відстежує еволюцію змісту викладання математичних дисциплін у ЗЗСО за вказаних періодів, при цьому лише констатує зміни, що відбувалися у їхніх навчальних планах і програмах, але не конкретизує цей процес модернізації. При цьому постійно гіперболізує формуюче значення цієї галузі освіти на кшталт «математична освіта – основа загальноосвітнього розвитку особистості» і т. ін. Між тим, усі реферовані праці заслуговують на окремий історіографічний аналіз, адже вони на регіональному рівні увиразнюють як здобутки, так і прогалини у вивченні змісту викладання різних дисциплін та спрямовують на удосконалення роботи в цьому напрямі.

Еволюцію змісту підготовки та підвищення кваліфікації вчителів народних і середніх шкіл Буковини у XIX – на початку XX ст. відображає сукупний доробок О. Пенішкевич [7; 8], Л. Кобилянської [4], І. Петрюк [11] та інших науковців регіону. Зважаючи на характер освітніх реалій, вони демонструють схожі підходи до вивчення цієї проблеми із дослідниками педагогічної освіти в Галичині. При цьому буковинськими науковцями показані спільні та особливі риси підготовки педагогів для початкових і середніх шкіл. Зокрема для роботи в середніх

навчальних закладах учителі проходили теоретичну (загальнонаукову, профільну, педагогічну) та практичну підготовку, що передбачала оволодіння навичками викладацької діяльності під час річного стажування в школі. Репрезентація у монографічних і дисертаційних працях текстів навчальних планів та їх усебічний аналіз дозволяє детально відстежувати модернізацію змісту педагогічної освіти відповідно до чергових суспільних викликів. Детально висвітлена проблема підготовки педагогічних кадрів вищої кваліфікації у Чернівецькому університеті, тоді як така ж діяльність у Львівському університеті ще не представлена у системному вигляді.

Відзначимо і розлогу групу досліджень про розвиток історико-педагогічних ініціатив в другій половині XIX – 30-х рр. XX ст. Прикладом такого продуктивного підходу є робота В. Звоздецької [3] про освітньо-виховну роботу українських громадських організацій Буковини у другій половині XIX – 30-х роках XX ст. Синтезувавши діяльність півтора десятки просвітянських, жіночих, молодіжних, учительських, релігійних й інших інституцій з утвердження української національної школи, дослідниця показала, що одним із головних напрямів розв'язання цього завдання стало забезпечення національного компоненту змісту освіти у патронуваних ними закладах. Це проявилось через посилення українознавчого і «культурно-краєзнавчого» компонентів у викладання навчальних дисциплін та його поєднанні з національно-орієнтованою позашкільною й просвітянською діяльністю.

На основі ретельного аналізу архівних матеріалів Л. Кобилянська [4] розкриває розвиток організаційно-методичних принципів та методів, форм і засобів навчання в початковій школі Буковини у 70-х рр. XVIII – на початку XX ст. Відтворюючи образ облаштування класних кімнат – від дошки і лавок до шкільного приладдя (крейда, чорнило, папір, зошити з каліграфії тощо), дослідниця показала, що офіційні вимоги відносно їхнього забезпечення навчальними засобами ніколи не витримувалися. Вона встановила, що для організації навчального процесу в українських народних школах була характерна т.зв. концентрація (викладання основних предметів одним учителем), а його визначальними рисами стали відсутність єдиної методики викладання, що поглиблювало індивідуалізацію навчання та відмежування від т.зв. наукової освіти, що сприяло реалізації принципу єдності освіти, виховання й розвитку. Виходячи з ретельного аналізу характеру і послідовності подачі навчального матеріалу, дослідниця намагалася визначити ефективність застосування певних методів, форм та особливо засобів навчання для учнів різних класів та успіхи і прогалини у засвоєнні різних освітніх компонентів.

Інші підходи та змістові характеристики науково-методичних засад навчального процесу

в народних школах Буковини за вказаного періоду показані у доробку О. Пенішкевич [8; 10]. Вона здійснила предметний огляд напрацювань знаних педагогів краю, зокрема М. Гаврищука і С. Канюка про принципи навчання та головні елементи уроку, С. Миропольського і О. Поповича - про методичні засади навчання дітей письму і читанню, а також здійснила його критично-конструктивний аналіз з позицій сучасної дидактики. Здійснюючи комплексний аналіз методів, форм, прийомів, засобів, що використовувалися при викладанні окремих дисциплін (арифметика, природописна історія, співи, ручна праця, гімнастика тощо), вчена розглядає їх через призму реалізації ідей та досвіду зарубіжної реформаторської і національної педагогіки.

О. Пенішкевич розкрила методичні особливості викладання окремих, зокрема мовних циклів навчальних дисциплін [8], показала, що вільному спілкуванню учнів німецькою мовою під керівництвом учителя передувало вивчення граматики, а пояснення нових слів завжди супроводжувалося використанням наочності. Вивчення французької мови розпочиналося із засвоєння фонетики, читання і перекладу уривків, написання диктантів, заучування віршів і прозових уривків. Опанування обов'язкового курсу англійської мови цілком логічно розпочинали з елементарної граматики, вивчення правил побудови речень, перекладу текстів та їх читання. Вартісним і новаторським у доробку вченої вважаємо показ наступності у методиці викладання основних дисциплін у початковій та середній школі. Це досягалося завдяки реалізації принципів концентричності, системності, послідовності у навчанні: від простого до складного, від нижчого до вищого, від попереднього до наступного.

Цікаві думки з досліджуваної проблематики, які спонукають до проведення аналогії з доробком С. Вдович, представлені у праці І. Петрюк [11]. Автор показала, що у першій половині XIX ст. закладам загальної середньої освіти Буковини нав'язали догматичні підходи навчання: методичні вказівки органів шкільної влади подавали вчителям готові зразки подачі матеріалу і перевірки знань. Це призводило до схематизації викладання, штовхало їх до формалізму, а учнів привчало до механічного «зазубрювання». Утім, за наступних десятиліть з поширенням практичних і наочних методів навчання (лабораторні роботи, досліді, спостереження, моделювання) професори реальних шкіл і гімназій одержали свободу вибору методів та засобів навчання.

Сучасна історико-педагогічна наука значно просунулася у вивченні операційно-діяльнісного компонента розвитку педагогічної освіти у XIX – 30-х рр. XX ст. Найкраще досліджена проблема підготовки учительських кадрів на Буковині та в Галичині.

Окремі організаційно-методичні аспекти підготовки вчителів для початкової і середньої школи Буковини розкриваються у працях Л. Кобилянської [4], О. Пенішкевич [8-10], І. Петрюк [11]. Зокрема О. Пенішкевич показала, що за австрійського періоду у Чернівецькій учительській гімназії та Чернівецькому університеті панували догматичні, консервативні методи і форми навчання, викладчі додержувалися чітко визначених схем уроків і лекцій, уся методика викладання будувалася за суворими, безапеляційними правилами. Така ж ситуація панувала у системі підвищення кваліфікації вчителів, де поряд з курсовою підготовкою, як і в Галичині, важливе місце займала самоосвіта, автор узагальнює методичні поради видатних педагогів краю щодо її удосконалення [7].

Аналіз історико-педагогічних, мистецтвознавчих, історичних досліджень про розвиток мистецької освіти на західноукраїнських землях у XIX – 30-х рр. XX ст. показав, що лише окремі автори глибоко і предметно вивчали операційно-діяльнісний компонент процесу навчання. В якості прикладу відзначимо роботу Я. Мельничук, яка відзначається системним підходом до висвітлення організаційних засад, методів, форм навчання музики у народних, середніх загальноосвітніх та музично-професійних школах Буковини наприкінці XVIII - на початку XX ст. [6]. Відстежуючи їхню еволюцію у контексті впливів європейської та вітчизняної педагогічної науки і музичного мистецтва, автор виявила й схарактеризувала методи навчання співу в народних школах краю: синтетичний (використання нотної грамоти), аналітичний (спів на слух почуті мелодії), цифровий (визначення висоти і довжини ноти за допомогою цифр). Головна особливість організації хорових занять у середніх навчальних закладах, на думку вченої, полягала у застосуванні диференційованого підходу: для кожної групи підбиралася відповідна система навчальних завдань, вправ, що забезпечували удосконалення хорової майстерності учнів. Докладно з'ясована тенденція до оновлення на межі XIX-XX ст. форм музичної освіти шляхом організації театральних вистав, виступів хорових учнівських колективів на шкільних святах і недільних богослужіннях, використання співу під час прогулянок, ігор, проведення музично-декламаторських вечорів тощо.

Прозоре уявлення про науково-методичне та організаційно-педагогічне забезпечення освітнього процесу в народних школах Буковини у XIX – на початку XX ст. дають напрацювання О. Пенішкевич. Виходячи з аналізу праць відомих педагогів І. Бордейного, О. Вільмана, М. Гаврищука, М. Кордуби, О. Поповича, вона схарактеризувала установлену практику викладання одним учителем усіх предметів, що забезпечувало його наступність і зв'язок між різними дисциплінами, але негативно

позначалося на рівні опанування учнями кожної з них. Щоб нейтралізувати таке становище вчителям необхідна була методична допомога, яку, як з'ясувала дослідниця, надавали публікації у періодичних виданнях. Вже на межі століть в освітній періодиці порушувалися питання про елементи педагогічної техніки вчителя (поставка, вираз обличчя, вдача, настрій, чистота мови, зовнішній вигляд). Було виявлено й чимало інших корисних для сьогодення підходів і порад до ведення уроків, які будувалися на засадах гуманізму та сприяли підвищенню його ефективності [8, С. 108-132].

Проаналізувавши тогочасні посібники із загальної методики та з часткових методик викладання в середній школі, О. Пенішкевич доводить, що багато сучасних дидактичних ідей також сягають коріннями XVIII-XIX ст. Ця позиція деталізується через розкриття особливостей викладання предметів гуманітарного (іноземні мови, пропедевтика філософії, історія, ін.) та природничо-математичного (арифметика, геометрія, ботаніка, зоологія, мінералогія, фізика, хімія, географія) циклів. Вчена наголошує, що методичні засади їх вивчення у теорії і практиці середніх шкіл Буковини мали виразну розвиваючу і практичну спрямованість, а сам процес навчання мав забезпечувати зв'язок навчального матеріалу з життям та потребами майбутньої суспільної діяльності. При цьому, визнається, що у той час ще не була сформульована ідея випереджального навчання щодо рівня розвитку дитини, а школа ще не мала цілісної концепції її розумового розвитку [8, С. 133-154].

Висновки. Таким чином, проведене дослідження актуалізує розв'язання широкого комплексу проблем - подальшого розвитку історіографії педагогічної науки, ґрунтовної розробки її методологічних засад, понятійно-категоріального апарату, операційного інструментарію. Предметом спеціального історіографічного аналізу може стати науковий доробок з історії розвитку освіти, теорії та практики навчання на певних етапах, різних територіально-регіональних рівнях. Назріла потреба узагальнення творчих напрацювань вітчизняних науковців, що стосуються становлення й функціонування окремих структурних компонентів національної системи освіти (початкової, середньої, вищої, а також педагогічної, жіночої, мистецької тощо).

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Бауер М. Стан і перспективи розвитку історичної освіти у національній школі. *Українська історична наука на порозі XXI століття: матер. Міжнар. наук. конгресу*, (Чернівці, 16-18 травня 2000 р.). / відп. ред. Л. Винар, Ю. Макар. Чернівці: Рута, 2001. Т. 1. С. 29-34.
2. Житарюк І. В. Математична освіта і наука Буковини та Північної Бесарабії у міжвоєнний період (1918-1940 рр.): *монографія*. Чернівці: Прут, 2010. 392 с.
3. Звоздецька В. Г. Освітньо-виховна та просвітницька діяльність українських громадських організацій Буковини (друга половина XIX – 30-ті роки XX ст.): *автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01*. Хмельницький, 2012. 20 с.
4. Кобилянська Л. І. Становлення і розвиток українських народних шкіл на Буковині (70-ті рр. XVIII – початок XX століття): *автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01*. Івано-Франківськ, 1998. 17 с.
5. Курило В. С. Критеріально-комплексний підхід до аналізу процесу розвитку освіти і педагогічної думки регіону. *Методологічні засади педагогічного дослідження: монографія* / авт. кол.: Є. М. Хриков, О. В. Адаменко, В. С. Курило та ін.; за заг. ред. В. С. Курила, Є. М. Хрикова. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2003. С. 209-225.
6. Мельничук Я. М. (Вишпінська) Становлення та розвиток музичної освіти на Буковині (кінець XVIII – початок XX століття): *дис... канд. пед. наук: 13.00.01*. Чернівці, 2009. 303 с.
7. Пенішкевич О. Підвищення кваліфікації підготовки кадрів на Буковині в кінці XIX – на початку XX століття. *Науковий вісник Чернівецького ун-ту: зб. наук. пр.* Вип. 122: Педагогіка і психологія. Чернівці: Рута, 2005. С. 111-120.
8. Пенішкевич О. І. Розвиток українського шкільництва на Буковині (XVIII – початок XX ст.). Чернівці: Рута, 2002. 520 с.
9. Пенішкевич Д. І., Тимчук Л. І., Ковальчук І. В. Чернівецький університет як центр підготовки кадрів на Буковині. *Матер. доп. міжн. наук.-практ. конф. «Університетська педагогічна освіта як шлях гуманізації суспільства»*. Київ, 1999. - С. 219-223.
10. Пенішкевич О. І. Зміст і методичне забезпечення шкільної освіти на Буковині (XVIII – початок XX століття): *навч. посіб.* Чернівці: ЧНУ імені Юрія Федьковича, 2001. 220 с.
11. Петрюк І. М. Становлення і розвиток загальної середньої освіти на Буковині (кінець XVIII – початок XX ст.): *автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01*. Івано-Франківськ, 1998. 17 с.